Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2020-15-2-141-149

THE SCIENTIST WHO RAISED TATAR LEXICOGRAPHY TO A NEW LEVEL (90TH BIRTH ANNIVERSARY OF FUAT GANIEV)

Elvira Irfatovna Safina,

G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art,
Tatarstan Academy of Sciences,
12 Karl Marks Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
7idillia@mail.ru.

Ganiev Fuat Ashrafovich (1930–2016) – a prominent scientist, Doctor of Philology (1978), Professor (1985), Corresponding Member of the Tatarstan Academy of Sciences, (1992), Honored Professional of Science of the Republic of Tatarstan (1989) and the Russian Federation (1996), winner of the award in the field of science and technology of

Ганиев Фуат Әшраф улы (1930–2016) – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы (1978), профессор (1985), Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы (1992), Татарстан Республикасы (1989) һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе (1996), фән һәм

Ганиев Фуат Ашрафович (1930–2016) – видный ученый, доктор филологических наук (1978), профессор (1985), член-корреспондент Академии наук РТ, (1992), Заслуженный деятель науки Республики Татарстан (1989) и Российской Федерации (1996), лауреат премии в области науки и техники Республики Та-

the Republic of Tatarstan (1994), Academician of the Russian Academy of Humanitarian Sciences (1999), laureate of international prize named after Kol Gali (2004).

In 1954, he graduated from Kazan State University. In 1963, he presented his Ph.D. thesis, followed by his doctoral thesis in 1977. F. Ganiev is the author of more than 350 scientific works, including 24 monographs. From 1962 till the last days of his life, he worked at the Institute of Language, Literature and Art of the RT Academy of Sciences.

техника өлкәсендә Дәүләт премиясе лауреаты (1994), Россия Гуманитар фәннәр академиясе академигы (1999), Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты (2004).

1954 нче елда Казан дәүләт университетын тәмамлый. 1963 елда – кандидатлык, 1977 елда докторлык диссертациясен яклый. Ф. Ә. Ганиев – 350 фәнни хезмәт, шул исәптән, 24 монография авторы.

1962 нче елдан алып, гомереңең соңгы көннәренә кадәр ТР Фәннәр академиясенә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли.

тарстан (1994), академик Российской академии Гуманитарных наук (1999), лауреат международной премии имени Кол Гали (2004).

В 1954 году окончил Казанский государственный университет. В 1963 году защитил кандидатскую диссертацию, а в 1977 году защитил докторскую диссертацию. Ф. А. Ганиев – автор более 350 научных трудов, в том числе 24 монографий. С 1962 года до последних дней своей жизни работал в Институте языка, литературы и искусства АН РТ.

F. Ganiev was a language expert who left a deep mark on the history of Tatar grammar, lexicology and lexicography, a scientist who devoted his life to Turkic-Tatar linguistic studies and received recognition not only in Tatarstan, but also abroad. He created his own scientific school, made a great contribution to the preparation of highly qualified professionals and to the organization of their scientific activities.

Fuat Ganiev was born on August 1, 1930 in the village of Nasibash in the Salavat district of Bashkortostan. The smart guy did well at school and left it with excellent marks dreaming of going to university. This dream came true in 1949: Fuat Ganiev entered the famous Kazan State University, the Department of Tatar Language and Literature, he studied hard and in 1954 graduated from the University with honors. His mentors suggested that he follow the path of science. And this was not surprising, because F. Ganiev inherited the pursuit of knowledge and science from his ancestors. His grandfather Shayakhmet and the mother of the famous Tatar writer and great scientist Naki Isenbet were siblings. Qayum Miftakhov, his uncle on his father's side, was also a famous scholar; he was the first to record and edit "Manas", the immortal epic of the Kyrgyz people.

After graduation, the young specialist returned to his homeland, where he worked for two years, first as a teacher, and then as the head of the school. Later, he returned to Kazan, where in 1957–1959 he worked as an editor at the Tatar book publishing house. Even during these years, he was interested in the world of science. In 1959, F. Ganiev entered the postgraduate course of the Institute of Language, Literature and History at the Kazan branch of the USSR Academy of Sciences,

where, under the guidance of the famous scientist Latif Jalay, he completed a thesis on Tatar verbs.

His Ph.D. thesis, presented in 1963, was highly appreciated by the public. Having proved that the meaning of the category "type" in the Russian language in modern forms of Turkic languages is associated with restrictions and infinite judgments, Fuat Ganiev introduced a great innovation into Tatar linguistics, Turkology, and General Turkology in his very first scientific works. He proved that auxiliary verbs have nothing to do with the category of type and have only lexical and grammatical categories that express the form of action. His doctoral thesis "Word Formation by Means of Suffixation in the Tatar Language", presented in 1977, was devoted to solving the problems of word formation in the Tatar literary language. The thesis analyzes more than 300 suffixes that make up nouns, adjectives, verbs and adverbs; it describes the features of each word formative suffix and its productivity in the modern Tatar language.

The scientific activity of F. Ganiev was multifaceted. The main areas of his research were grammar, word formation in the Tatar language, comparative Grammar of the Russian and Tatar languages, compilation of explanatory and bilingual dictionaries of the Tatar language, issues of Tatar spelling, etc. His voluminous monographs became big news for the science of linguistics: "Verb Formation by the Method of Suffixation in the Modern Tatar Language" (1976), devoted to the description of lexical and grammatical features of the verb stems; "Issues of Morphology of the Tatar Language" (1980), which indicates ways to solve many issues related to morphology; "Compound Words in the Tatar Language" (1982), based on a rich factual material, which proves that in the

Turkic languages there are not one, but three ways of making compound words (stem-composition, phrase and suffixation). His work “Conversion in the Tatar Language” (1985) was one of the first in the Turkic Studies to highlight a new approach in the field of word formation and the ability of one part of speech to move to the other part of speech. F. Ganiev proved that in addition to purely word-forming suffixes in the Tatar language, there are grammatical and lexical polysemous suffixes and determined the criteria for distinguishing homonymic suffixes. Scientists, engaged in research and study of other Turkic languages, highly appreciated Fuat Ganiev’s findings and called him “the founder of lexical morphology in the Tatar language”. The discoveries of Fuat Ganiev are highly appreciated, they say, “Professor F. Ganiev, having studied the phenomenon of word formation, created word formation in the theory of the Tatar language as a science” [Iusupov, 2005].

Fuat Ganiev was proud of the fact that the Tatar language is a very rich and made every effort to reveal, show and prove its richness, beauty and diversity. His scientific ideas, discoveries, strong beliefs, and views, that others were not ready to accept at that time, were great news for Turkic and Tatar linguistics, and Tatar grammar. Fuat Ganiev was one of the first to come up with the idea that morphology of Turkic languages is not only synthetic, but also semi-analytical; that there are analytical case forms in the Tatar language; that the adverbial participle and auxiliary verbs can make up lexical units in the Turkic languages, etc. He discussed these issues in his works. He is the author of more than 300 scientific papers, 13 monographs, covering various aspects and problems, related to the topics of his studies. Fuat Ganiev made a great contribution to the compilation and editing of the three-volume academic grammar of the Tatar language. For these serious works, F. Ganiev and a group of authors were awarded the State Award of Tatarstan in the field of science and technology.

Throughout his life, i.e. since graduating from school till the last days of his life, Fuat Ganiev worked at G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Tatarstan Academy of Sciences. At first, he was a research associate, later, from 1988, he headed the Department of Linguistics. His area of interest and fruitful studies at the Institute were the compilation of dictionaries. Being an experienced dictionary maker who participated in the compilation of the three-volume “Explanatory Dictionary of the Tatar Language”, he

was particularly happy to work on the compilation and editing of dictionaries of various types in the Department of Lexicography.

From 1991 to 2004, F. Ganiev headed the Department of Lexicography in the Institute and was the compiler and editor of many dictionaries not only during this time, but also before and after it. Under the guidance of F. Ganiev, the researchers of the Institute compiled “Tatar-Russian Dictionary” (1988, 1995, 1998, 2002, 2004), “Russian-Tatar Dictionary” (1984, 1985, 1991, 1996, 1997, 1998, 2000, 2001), “Explanatory Dictionary of the Tatar Language” (1977–1981), “Tatar-Turkish” and “Turkish-Tatar Dictionaries” (1997–1998), “Tatar-Russian Dictionary” (1992, 1993, 2000), “Spelling Dictionary of the Tatar Language” (2002), “Explanatory Dictionary of the Tatar Language” (2005), “Explanatory Dictionary of Compound Verbs” (2009, 2012), “Explanatory Dictionary of the Tatar Language for Schools” (2013), etc. “Russian-Tatar Dictionary of Legal Terms”, “Russian-Tatar Dictionary for Cultural Workers”, “Russian-Tatar Dictionary for Nature Protection Workers” and more than twenty dictionaries essential for the use in various branches of science, culture and national economy.

It should be noted that the dictionaries, published in recent decades with participation of F. Ganiev, had a special significance for the history of Tatar lexicography bringing innovations to science. One of them is “Explanatory Dictionary of the Tatar Language” (2005), compiled in the Lexicography Department of G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art. Firstly, there are 58 thousand independent words and phraseological units. Being a useful and convenient practical guide, the dictionary is rich in content. Secondly, the dictionary addresses a number of important issues related to the accurate recording of language phenomena. One of them and the most important one is the fixation of compound verbs, which, in spite of having independent lexical meanings, were not included in the previously published dictionaries. The dictionary consistently reflects the properties of a word moving from one part of speech to another, i.e., the phenomenon of conversion. This work is valuable due to the fact that Fuat Ganiev, who was the author of the instructions and one of the scientific editors of the dictionary, put to practice the results of his in-depth study of compound verbs and conversion phenomena and made them available to the general public.

Compiled as part of the school curriculum to help students learn their native language and deepen their knowledge, “Explanatory Dictionary of the Tatar Language for Schools” (2013) was developed on the basis of instructions issued by F. Ganiev. He was the author of the sections “Brief Information on the Tatar Language Morphology” and “Word Structure and Word Formation in the Tatar Language”.

A two-part “Explanatory Dictionary of Compound Verbs” (2009, 2012) was developed with the aim to familiarize the general public with compound nouns that represent a great wealth of the Tatar language vocabulary. The author shows that many verbs, such as *alu*, *atu*, *baru*, *beteru*, *ioru*, *kalu*, *karau*, *toru*, *toshu* can be used to form compound nouns. When used separately, they are independent mental, lexical units, but when these verbs participate in forming compound verbs, they become modifying (auxiliary) ones. Compound verbs as lexical units in dictionaries make it possible to more fully reveal the richness of the Tatar language.

Currently, the Department of Lexicography of G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Tatarstan Academy of Sciences, is developing a six-volume “Explanatory Dictionary of the Tatar Language” under the guidance of R. Safarov. This grandiose and very important work began in 2002 on the basis of Prof. Ganiev’s instructions. To date, five volumes of the dictionary have been published, the sixth volume is being compiled. The general coordinator and project manager is A. Timerkhanov, Prof. Ganiev’s disciple. Moreover, all the lexicographers in the Lexicography Department are Fuat Ganiev’s disciples. Apparently, Prof. Ganiev tried to educate experienced lexicographers, experts and scientists who could do research into Tatar linguistics. More than 30 doctoral and Ph.D. theses on Tatar grammar and lexicology were completed under his scientific guidance.

Fuat Ganiev was a man of broad mind, a man of “large-scale” who was surprisingly energetic. This is evidenced by the fact that he could simultaneously perform many duties and have numerous responsibilities. Despite devoting all his time to research work, he was actively engaged in teaching. For many years, he conducted general and special courses at the Department of the Tatar Language at Kazan State University, at the Kazan Pedagogical Institute and pedagogical institutes in Yelabuga and Naberezhnye Chelny. He gave classes on grammar, lexicology, spelling, general

linguistics, fundamentals of linguistics of Turkic languages and rose to professorship. Students remember him as a highly educated, knowledgeable lecturer, a skilled speaker; his colleagues – as a fast-moving, hard-working, creative employee and a good conversationalist.

For many years, the scholar was the Chairman of the Commission for Admission and Certification of State Exams at Kazan State University and the Yelabuga Pedagogical Institute. As a member of the Dissertation Council at G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art and Kazan State University, he was an experienced mentor who encouraged the Ph.D. and doctoral candidates to handle complex and relevant issues; he made useful recommendations, blessed and sent them to the world of science. In addition to sharing his scientific experience with numerous students and colleagues, Prof. Ganiev spoke at international conferences in Russia and abroad, he was a member of the Conference Organization Committee and headed scientific sessions.

F. Ganiev’s scientific activity is well known to scientists abroad. For many years of fruitful scientific activity in the field of Philology, he was included in the Cambridge Encyclopedias “International Who’s Who of Intellectuals” (1999) and “Outstanding People of the Twentieth Century” (1998).

Fuat Ganiev put a lot of effort in the implementation of language policy in Tatarstan, increasing the status of the Tatar language. He took an active part in the preparation of programmes aimed to preserve the Tatar language, and was one of those who prepared the law “On languages of the peoples in the Republic of Tatarstan” in the project “State program for the preservation, study and development of the languages of peoples in Tatarstan”. He was an indefatigable person who cared about the fate of the Tatar language. Together with a group of scientists he considered it his duty to speak at the Supreme Council meetings, to participate in the meetings on the harmonization of legislation, introducing many Tatar terms through laws and explaining the importance of preserving the native language.

The scientific-pedagogical activity of Fuat Ganiev was highly appreciated by the state. In 1970, he was awarded the medal “For Labor Valor”, in 1989 he got the honorary title “Honored Scientist of the Republic of Tatarstan”, in 1996 – “Honored Scientist of the Russian Federation”, he was awarded the State Prize of the Republic of Tatarstan for fundamental works in the field of

linguistics. In 1992, he was elected a corresponding member of the Russian Academy of Sciences, in 1999 he became an academician of the Russian Academy of Humanities, in 2000 – a foreign member of the Turkish linguistic society, an adviser to the American Biographical Institute.

The legacy of the scholars, who devote their lives to science, serves their people even after they pass away. Fuat Ganiev's dictionaries will be a reference book of our compatriots for many years to come. In order to solve current problems in the field of Tatar and Turkic linguistics, grammar, spelling, literature, Tatar lexicology and lexicography, future generations will refer to the works of the outstanding Tatar intellectual – scientist, lexicographer, Prof. Fuat Ganiev.

References

- Ganiev, F. A. (2009). *Russko-tatarskii slovar'* [Russian-Tatar Dictionary]. 630 p. Kazan, RAS. (In Russian, in Tatar)
- Ganiev, F. A. (2009, 2012). *Tezmə figyllärneñ aqlatmaly syzlege: Ike kisäktä. Berenche kisäk (A-K)* [Explanatory Dictionary of Compound Verbs: In Two Sections. The first section (A-K)]. Moscow, Enlightenment; the second section (L-Z). Moscow, Paravitta. (In Tatar)
- Iusupov, R. (2005). *Neuyemnost' – kachestvo nastoiashchego uchenogo* [Indefatigability is the Quality of the Real Scientist]. Respublika Tatarstan. 5 avgusta. (In Russian)
- Minnullin, F. A. (2013). *Bol'shoi vklad v tiurkskuiu leksikografiyu* [A Great Contribution to Turkic Lexicography]. Russian Turkology, pp. 89–94. (In Russian)
- Povarisov, S. S. (2011). *Syzdun gəyhər ezləuche akademik Fuat Ganiev* [The Seeker of Words Academician Ganiev Fuat]. Art of the Word. Pp. 219–223. Ufa, BSU publishing house. (In Tatar)
- Russko-tatarskii slovar'* (2001, 2009, 2014) [Russian-Tatar Dictionary]. Pod red. F. A. Ganieva. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian, in Tatar)
- Sattarov, G. (2000). *Fidakar Telche - Galim* [The Dedicated Linguist and Scientist]. Vatanym Tatarstan. Oktiabr' 13. (In Tatar)
- Tatar teleneñ aqlatmaly syzlege (ber tomda)* (2005) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language (In One Volume)]. F. Ə. Ganiev redaksiiasendə. 848 p. Kazan, Matbugat Iorty. (In Tatar)
- Tatar teleneñ məktəplər öchen aqlatmaly syzlege* (2013) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language for Schools]. 510 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
- Tatar teleneñ orfografiia syzlege* (2002) [Orthographic Dictionary of the Tatar Language]. F. A. Ganeev redaksiiasendə. 432 p. Kazan, Rannur. (In Tatar)
- Tatarsko-russkii slovar' lichnykh imen i famili* (2006) [Tatar-Russian Dictionary of Personal Names and Surnames]. 374 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar, in Russian)
- Tatarcha-ruscha syzlek* (2014) [Tatar-Russian Dictionary]. F. A. Ganeev redaksiiasendə. 504 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar, in Russian)
- Tatarcha-ruscha uku-ukytu syzlege* (2000) [Tatar-Russian Educational Dictionary]. F. A. Ganeev redaksiiasendə. 416 p. Kazan, Rannur. (In Tatar)
- Timerkhanov, A. A. (2010). *Uzdıryp kara sin ostazıñny* [Try to Outdo Your Mentor]. Mədəni jomga, No. 30. (In Tatar)

ТАТАР ЛЕКСИКОГРАФИЯСЕН ЯҢА БАСКЫЧКА КҮТӘРГӘН ГАЛИМ (ФУАТ ГАНИЕВНЕҢ ТУУЫНА 90 ЕЛ)

Эльвира Ирфат кызы Сафина,

ТР ФАнең Г.Ибраһимов исем. тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., Карл Маркс ур., 12 нче йорт,
7idillia@mail.ru.

Ф.Ә.Ганиев – татар грамматикасы, лексикологиясе һәм лексикографиясе тарихында тирән эз калдырган тел белгече, тормышын төрки-татар тел белеме проблемаларын өйрәнүгә багышлаган һәм Татарстанда гына түгел, чит төбәкләрдә, илләрдә дә танылу яулаган, үз фәнни мәктәбен булдырып, югары квалификацияле белгечләр әзерләүгә һәм гыйльми эшчәнлекне оештыруга күп көч куйган олпат галим.

Фуат Әшраф улы Ганиев 1930 елның 1 августында Башкортстанның Салават районы Нәсибаш авылында дөньяга килә. Зирәк акыллы егет мәктәптә бик тырышып укый, унынчыны «бишле» билгеләренә генә тәмамлап чыга һәм университетка керергә хыялланып яши башлый. Әлеге хыялы 1949 елда чынга аша: Фуат Ганиев данлыклы Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә, бик тырышып укый һәм

1954 елда университетны кызыл дипломга тәмамлый. Остазлары аңа фән юлыннан китәргә тәкъдим итәләр. Бу гажәп тә түгел, чөнки гыйлемгә, фәнгә омтылыш аларның нәселләреннән үк килә. Бабасы Шәяхмәт белән татар халкының күренекле язучысы һәм зур галиме Нәкый Исәнбәтнең әнисе – бертуганнар. Әтисе ягыннан агасы Каюм Мифтахов та – танылган галим, кыргыз халкының үлемсез «Манас» эпосын беренче булып язып алган һәм редакцияләп бастырган кеше.

Югары уку йорты тәмамлаган яшь белгеч туган ягына кайтып, башта укытучы, аннары мәктәп директоры булып, ике ел эшләп ала. Аннары кабат Казанга килеп, 1957–1959 елларда Татарстан китап нәшриятында редактор вазифасын башкара. Билгеле, бу елларда да аны фән дөньясы үзенә тартып, кызыктырып торган. 1959 елда Ф.Ганиев СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага керә, танылган галим Латыф Жәләйжитәкчеләгендә татар фигыйльләрен тикшерүгә багышланган диссертация яза.

1963 елда яклаган кандидатлык диссертациясе жәмәгәтьчелек тарафыннан югары бәяләнә. Рус телендәге вид категориясенә мәгънәләре төрки телләрдә чикле һәм чиксез фигыйльләргә бәйләнешле рәвештә заман формалары белән белдерелүен дәлилләп, Фуат Ганиев беренче фәнни хезмәтләре белән үк татар тел белеме һәм, гомумән, тюркология өчен зур яңалык алып килә. Ул ярдәмче фигыйльләренң вид категориясенә бернинди дә мөнәсәбәттә булмавын исбат итә һәм эшненң үтәлү рәвешен белдерә торган лексик-грамматик категорияләренң генә булуын күрсәтә. Галимнең 1977 елда якланган «Татар телендә кушымчалау ысулы белән сүз ясалу» исемле докторлык диссертациясе исә татар әдәби телендә сүз ясалышы проблемаларын хәл итүгә багышланган. Диссертациядә исем, сыйфат, фигыйль, рәвеш ядый торган 300дән артык кушымчага анализ ясала, һәр ясагыч кушымчаның үзенчәлеге, хәзерге татар телендә продуктив булу-булмавы тасвирлап бирелә.

Ф.Ганиевнең гыйльми эшчәнлегә гаять күпкырлы. Фәнни эшчәнлегендәге төп юнәлешләр – грамматика, татар телендә сүз ясалышы, рус һәм татар телләренең чагыштырма грамматикасы, татар теленең аңлатмалы һәм тәржемә сүзлекләрен төзү эше, татар теленең орфографиясе мәсьәләләре һ.б. Аның кушымчалар ялгана торган нигезләренң лексик-грамматик

үзенчәлекләрен тасвирлауга багышланган «Хәзерге татар телендә кушымчалау ысулы белән фигыйль ясалу» (1976), морфологиягә кагылышлы күп кенә мәсьәләләренә хәл итү юлларын күрсәткән «Татар теле морфологиясе мәсьәләләре» (1980), бай фактик материалга нигезләнеп, төрки телләрдә кушма сүзләр ясауда бер түгел, ә өч ысул (сүзләр кушылу, сүз тезмәләре, сүзтезмәләренң кушымча алып, яңа сүз барлыкка китерүе) булуын исбат итүгә багышланган «Татар телендә кушма сүзләр» (1982) дигән күләмле монографияләре тел белеме фәне өчен зур яңалык булды. «Татар телендә конверсия» (1985) дигән хезмәте белән галим, беренчеләрдән булып, төрки телләрдәге сүз ясалышы өлкәсендә яңа ысулга игътибар юнәлтә, бер сүз төркеменең икенче сүз төркеменә күчә алу сәләтен ачып бирде. Ф.Ганиев татар телендә сүз ядый торган саф сүз ясагыч кушымчалардан тыш, нигезгә ялганып, һәм грамматик, һәм лексик мәгънә белдерә ала торган күп функцияле кушымчалар булуын дәлилли, омоним кушымчаларны аеру критерийларын билгели. Галимнәр Фуат Ганиевнең ачышларын югары бәялиләр, «сүз ясалышы күренешен ныклап өйрәнә, профессор Ф.Ганиев татар тел белемендә сүз ясалышы тармагын булдырды» диләр [Юсупов, 2005].

Фуат Әшрафович татар теленең гаять бай тел булуы белән горурланып яшәгән һәм телебезнең байлыгын, матурлыгын, күптөрлелеген ачып бирү, күрсәтү, дәлилләү өчен бөтен тырышлыгын куйган тынгысыз галим иде. Аның ул вакытта әле башкалар кабул итәргә дә эзәр булмаган кайбер фәнни идеяләре, ачышлары, ныклы фикерләре, карашлары төрки һәм татар тел белеме, татар грамматикасы өчен зур яңалык һәм шул ук вакытта, үсеш, алга китеш булган. Төрки телләренң морфологиясе синтетик кына түгел, ярым аналитик төзелешле дә икәнлеген, татар телендә аналитик килешләр булуын, ярдәмче фигыйльләр белән килеп, төрки телләрдә хәл фигыйльләренң лексик берәмлек ясауларын һ.б. беренчеләрдән булып күтәрәп чыккан, тезмә фигыйльләренң яңа мәгънә төсмерләренә ия булуын, аларны куллануның әһәмиятен, үзенчәлекләрен яклап кыпо фикерләр әйткән, аларны үз хезмәтләрендә яктырткан галим дә Фуат Әшраф улы иде. Ул үзе шөгыльләнгән темаларның төрле аспектларын, проблемаларын яктырткан 300 дән артык гыйльми хезмәт, 13 монография авторы. Фуат Әшрафович татар теленең

өчтомлык академик грамматикасын төзүгә һәм редакциялугә зур өлеш керткән галим. Әлеге житди хезмәтләре өчен бер төркем авторларга һәм Ф.Ганиевкә Татарстанның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүләге тапшырылды.

Фуат Әшраф улы гомер буге, ягъни, аспирантура тәмамлаган елларыннан алып соңгы көннәренә кадәр Татарстан Фәннәр академиясе Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли. Башта ул фәнни хезмәткәр вазифасын башкаrsa, 1988 елдан алып тел белеме бүлеген житәкли. Институтта галимнең яратып, жиң сызганып һәм бик нәтижәле итеп шөгыльләнгән өлкәсе – сүзлекләр төзү юнәлеше. Өч томлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н төзүдә катнашкан тәжрибәле сүзлекче буларак, лексикография бүлегендә төрле типтагы сүзлекләр төзү, редакциялү эшен ул аеруча зур теләк белән башкара.

Ф.Ә.Ганиев 1991 елдан алып 2004 елга кадәр Институтның лексикография бүлеген житәкләде һәм әлеге вакыт эчендә генә түгел, анда кадәр дә, аннан соң да бик күп сүзлекләрнең төзүчесе һәм редакторы булды. Мисал өчен, «Татарча-русча сүзлек» (1988, 1995, 1998, 2002, 2004), «Русча-татарча сүзлек» (1984, 1985, 1991, 1996, 1997, 1998, 2000, 2001), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (1977–1981), «Татарча-төрөкчә» һәм «Төрөкчә-татарча» сүзлекләр (1997–1998), «Татарча-русча уку-укуту сүзлеге» (1992, 1993, 2000), «Татар теленең орфография сүзлеге» (2002), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (2005), «Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге» (2009, 2012), «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» (2013) һ.б. Фән, мәдәният өлкәсенен һәм халык хужалыгының төрле тармакларында куллану өчен Ф.Ә.Ганиев житәкчелегендә төзелгән егермедән артык сүзлек татар лексикографиясе өчен шактый әһәмиятле хезмәтләрдән санала (мисал өчен, «Русча-татарча юридик терминнар сүзлеге», «Мәдәният хезмәткәрләре өчен русча-татарча сүзлекчә», «Табигатьне саклау хезмәткәрләре өчен русча-татарча сүзлекчә» һ.б.).

Ф.Ә.Ганиев хезмәте кергән сүзлекләрнең соңгы унъеллыкларда нәшер ителеп, татар лексикографиясе тарихы өчен аеруча әһәмиятле булган һәм яңалык алып килгәннәренә игътибар итик. Аларның берсе – Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының (ТӘҺСИ) лексикография бүлегендә төзелгән «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»

(2005). Беренче чиратта, 58 мең мөстәкыйль сүз һәм фразеологик берәмлек теркәлгән бу сүзлек бай этчәлекле, файдалы һәм уңайлы гамәли кулланма булуы белән аерылып тора. Икенчедән, сүзлектә тел күренешләрен дөрес теркәп тасвирлауга бәйле берничә мөһим мәсьәләне хәл итү юнәлешендә житди эш башкарылган. Шуларның берсе һәм аеруча әһәмиятлесе – мөстәкыйль лексик мәгънәгә ия булып та, моңа кадәр басылган сүзлекләргә кертелми килгән тезмә фигыльләрне теркәү. Сүзлектә шулай ук бер сүз төркемендәге сүзнең икенче бер сүз төркеменә күчеп, шул сүз төркеменә хас функция үти алу үзлеге, ягъни, конверсия күренеше дә эзлекле рәвештә чагылыш тапты. Әлеге хезмәт сүзлекнең инструкция авторы һәм фәнни мөхәррирләрнең берсе булган Фуат Әшраф улының тезмә фигыльләрне һәм конверсия күренешен тирәнтен тикшерү-өйрәнү нәтижәләренен практикада кулланылуы, киң жәмәгәтчелеккә житкерелүе белән дә кыйммәтле.

Мәктәп программасы күләмендә укучыларга туган телне үзләштерү, белемнәрен тирәнәйтү өчен ярдәмлек буларак төзелгән «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» (2013) шулай ук Ф.Ә.Ганиев төзегән инструкция нигезендә эшләнә. Сүзлеккә кушымта итеп бирелгән «Татар теленең морфологиясе турында кыскача белешмә», «Татар телендә сүзләрнең структурасы һәм сүзьясалышы» өлешләренен авторы да ул.

Профессор Ф.Ә. Ганиевнең ике кисәктән торган «Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге» (2009, 2012) киң жәмәгәтчелекне татар теле лексикасының зур байлыгын тәшкит иткән тезмә фигыльләр белән таныштыру максатыннан эшләнгән. Автор *алу, ату, бару, бетерү, йөрү, калу, карау, тору, төшү* кебек күп кенә фигыльләрнең тезмә фигыльләр ясавын күрсәтә. Алар аерым кулланылганда мөстәкыйль фигыль, лексик берәмлек булып торалар, тезмә фигыльләр ясауда катнашканда, модификациялүчегә (ярдәмче фигыльгә) әйләнәләр. Билгеле инде, тезмә фигыльләрне лексик берәмлек буларак сүзлекләрдә чагылдыру татар теленең байлыгын тулырак ачарга мөмкинлек бирә.

Бүгенге көндә ТФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Р.Т.Сәфәров житәкли торган лексикография бүлегендә алты томлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» эшләнә. Әлеге гаять күләмле һәм үтә жаваплы эш 2002 елда

профессор Ф.Ә. Ганиев эзерлэгән инструкция нигезендә төзелә башлаган иде. Бүгенге көндә сүзлекнең 5 томы дөнья күрдә, алтынчы томы төзелеп бетеп килә. Проектның гомуми координаторы һәм житәкчесе – Фуат Әшраф улының шәкерте А.Ә. Тимерханов. Алай гына да түгел, лексикография бүлегендәге барлык сүзлекчеләр – Фуат аганың шәкертләре. Күренеп тора, Фуат Әшраф улы үзеннән соң да тәҗрибәле сүзлекчеләр, белгечләр, татар тел белеменә хезмәт итәрлек галимнәр калдыру өчен бар көчен куйган. Аның фәнни житәкчелегендә татар грамматикасы, лексикологиясе буенча 30дан артык докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре яклану да шуны дәлилли.

Фуат Әшрафович киң колачлы, гажәеп энергияле, өлгер кеше иде. Аның бер үк вакытта бик күп эшләрне, вазифаларны алып бара алуы шул хакта сөйли. Бөтен вакытын фәнни-тикшеренү эшенә багышлауга карамастан, ул актив рәвештә педагогик эшчәнлек белән дә шөгылләнә, озак еллар Казан дәүләт университетының татар теле кафедрасында, Казан педагогика институтында, Алабуга, Яр Чаллы педагогика институтларында гомуми һәм махсус курслар алып бара, татар теле грамматикасы, лексикологиясе, орфографиясе, гомуми теле белеме, төрки телләр белеменә кереш, сүз ясалышы курслары буенча лекцияләр укый, профессор дәрәжәсенә күтәрелә. Студентлары аны тирән гыйлемле, киң эрудицияле лектор, оста оратор, эл коллегалары куйган максатларына омтылучан, тырыш, өлгер, эзләнүчән хезмәттәш һәм яхшы әңгәмәдәш буларак хәтерли.

Галим күп еллар дәвамында Казан дәүләт университетында һәм Алабуга педагогика институтында дәүләт имтиханнары кабул итү һәм аттестацияләү комиссиясе председателе була. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында һәм Казан дәүләт университетында диссертация советы әгъзасы буларак, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклаучыларны үзенә катлаулы һәм шул ук вакытта урынлы сораулары белән уйланырга, эзләнәргә этәргән, киңәш-тәкъдимнәре белән үсендереп жибәргән, фатиха биреп, фән дөньясына озаткан тәҗрибәле остаз ул. Шул ук вакытта, Фуат Әшраф улы үзенә фәнни тәҗрибәсен күпсанлы укучылары, шәкертләре, хезмәттәшләре белән генә бүлешеп калмый, Россиядә һәм чит илләрдә үткәрелгән халыкара конференцияләрдә чыгышлар ясый,

конференцияләренә оештыру комитеты әгъзасы, фәнни секцияләр житәкчесе булып тора.

Ф.Ганиевның гыйльми эшчәнлегенә чит ил галимнәренә дә яхшы таныш. Ул филология фәне өлкәсендә күп еллар бие уңышлы фәнни эшчәнлегенә өчен Кембридж (Англия) биографик үзәк тарафыннан төзелгән «Халыкара интеллектуаллар: кемнәр алар?» (1999) һәм «XX гасырның күренекле кешеләре» (1998) дигән энциклопедияләргә кертелгән.

Фуат Әшрафович – Татарстанда телләр сәясәтен тормышка ашыру, татар теленең статусын күтәрү юнәлешендә дә шактый хезмәт куйган, татар телен саклауга юнәлтелгән программалар эзерләүдә актив катнашкан, «Татарстан Республикасы халыклары телләре турында»гы канунны эзерләүгә, «Татарстан халыклары телләрен саклау, өйрәнү, үстерүнең дәүләт программасы» проектына төзүгә зур өлеш керткән галим. Татар теле язмышын кайгыртып, бер төркем галимнәр белән бергә, Югары Совет утырышларында чыгышлар ясау, кануннарны тәңгәлләштерү утырышлары эшендә катнашу, кануннар аша татар телендәге күп кенә терминнарны гамәлгә кертп жибәрүне дә үз бурычы итеп санаган, туган телне саклауның әһәмиятен аңлатып, матбугат аша халкыбызга бик күп мөрәҗғәгатьләр, өндәмәләр белән чыккан тынгысыз зат иде ул.

Фуат Әшраф улының гыйльми-педагогик эшчәнлегенә дәүләт тарафыннан лаеклы бәяләнде. Инде 1970 елда ук ул «Хезмәт каһарманлыгы өчен» медаленә, 1989 елда – «Татарстанның атказанган фән эшлеклесе», 1996 елда «Россия Федерациясенә атказанган фән эшлеклесе» мактаулы исемнәренә лаек булды, тел гыйлеме өлкәсендәге фундаменталь хезмәтләре өчен Татарстан Республикасының Дәүләт премиясе белән бүләкләнде. 1992 елда ул Татарстан Фәннәр академиясенә мөхбир әгъзасы, 1999 елда Россия Гуманитар фәннәр академиясе академигы итеп сайланды, 2000 елда Төрөк лингвистика жәмгыятең чит илләрдәге әгъзасы, Америка биография институтының киңәшчесе итеп билгеләнде.

Гомерләрен фәнгә багышлаган галимнәрнең мирасы, үзләре киткәч тә, халкына хезмәт итә. Фуат Әшраф улының сүзлекләре күп еллар милләттәшләребезнең өстәл китабы булып торачак, татар һәм төрки тел белеме, грамматикасы, орфографиясе, сүзъясалышы, татар лексикологиясе һәм лексикографиясе өлкәсендәге актуаль проблемаларны хәл итү максатыннан киләчәк буыннар өле озак еллар

дэвамьнда татар халкының күренекле зыялысы – галим, сүзлекче, профессор Фуат Ганиев хезмәтләренә мөрәжәгать итәчәк.

Әдәбият

Ганиев Ф.Ә. Русско-татарский словарь. Казань: Раннур, 2009. 630 с.

Ганиев Ф.Ә. Тезмә фигыльләренң аңлатмалы сүзлеге: Ике кисәктә. Беренче кисәк (А-К). Казан: Мәгариф, 2009; икенче кисәк (Л-Я). Казан: Паравитта, 2012.

Миннуллин Ф. Большой вклад в тюркскую лексикографию // Российская тюркология, 2013. С. 89–94.

Поварисов С.Ш. Сүздән гәүһәр эзләүче академик Фуат Ганиев // Сүз сәнгать илаһияте. Уфа: БДУ нәшр., 2011. Б. 219–223.

Русско-татарский словарь / Под ред. Ф. А. Ганиева. Казань: Татар. кн. изд-во, 2001, 2009, 2014. 212 с.

Саттаров Г. Фидакаръ телче – галим // Ватаным Татарстан. 2000, 13 октябрь.

Татар теленң аңлатмалы сүзлеге (бер томда) / Ф. Ә. Ганиев редакциясендә. Казан: Матбугат йорты, 2005. 848 б.

Татар теленң мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 510 б.

Татар теленң орфография сүзлеге / Ф. Ә. Ганиев редакциясендә. Казан: Раннур, 2002. 432 б.

Татарско-русский словарь личных имен и фамилий. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 374 с.

Татарча-русча сүзлек / Ф. Ә. Ганиев редакциясендә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 504 б.

Татарча-русча уку-укыту сүзлеге / Ф. Ә. Ганиев редакциясендә. Казан: Раннур, 2000. 416 б.

Тимерханов А.Ә. Уздырып кара син остазыңны // Мәдәни жомга, 2010. № 30.

Юсупов Р. Неумность – качество настоящего ученого // Республика Татарстан. 2005, 5 августа.